

Prof. Dr.

KEMAL H. KARPAT

TÜRK SİYASİ TARİHİ

SİYASAL SİSTEMİN EVRİMİ

TÜRK SİYASİ TARİHİ
Siyasal Sistemin Evrimi

Prof. Dr. Kemal H. Karpat
Çeviren: Ceren Elitez

TİMAŞ YAYINLARI | 2633
Tarih İnceleme Araştırma Dizisi | 37

EDİTÖR
Zeynep Berktaş

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

1. BASKI
2007, İmge Yayınları
(*Siyasal Sistemin Evrimi* adıyla)

9. BASKI
Mayıs 2020, İstanbul

ISBN
ISBN 978-605-114-691-1

9 786051 146911

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No:5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
   timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 45587

BASKI VE CİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01
Matbaa Sertifika No:16086

YAYIN HAKLARI
© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

İÇİNDEKİLER

1. BÖLÜM / TÜRK SİYASAL SİSTEMİNİN EVRİMİ: MODERNİTE, LAİKLİK VE İSLAM'IN DEĞİŞEN ANLAMLARI (1876-1945)	7
2. BÖLÜM / CUMHURİYET HALK PARTİSİ (1923-1945).....	42
3. BÖLÜM / TÜRK SOLU.....	72
4. BÖLÜM / 1957 SEÇİMLERİ.....	91
5. BÖLÜM / TÜRKİYE'DE ORDU VE SİYASET 1960-1964: BİR DARBENİN ANALİZİ	130
6. BÖLÜM / 1950-1970 DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DEKİ SİYASAL GELİŞMELER	174
7. BÖLÜM / SOSYALİZM VE TÜRKİYE İŞÇİ PARTİSİ	216
8. BÖLÜM / 1960 DARBESİNİN TOPLUMSAL ARKA PLANI	240
9. BÖLÜM / TÜRK DEMOKRASİSİ ÇIKMAZDA: İDEOLOJİ, PARTİ SİYASETİ VE ÜÇÜNCÜ ASKERİ MÜDAHALE.....	275
EKLER.....	345
KAYNAKLAR.....	355
İNDEKS.....	361

1. BÖLÜM

TÜRK SİYASAL SİSTEMİNİN EVRİMİ: MODERNİTE, LAİKLİK VE İSLAM'IN DEĞİŞEN ANLAMLARI (1876-1945)

KAVRAMLAR VE METODOLOJİ

Türkiye'nin modern siyasal sistemi, sürekli değişen bir sosyoekonomik yapı ile dışarıdan alınmış durağan anayasa modelleri arasındaki etkileşimin ürünüdür. Anayasanın, özellikle 1960-82 döneminde sürekli değiştirilmesi, yalnızca toplumsal yapıdaki hızlı değişimin değil, bu yapı ile politik sistem arasındaki önemli uyumsuzluğun da bir sonucudur. Bu politik sistemin cumhuriyetçilik ve ulus-devlet gibi birtakım özellikleri, ona güç, istikrar ve süreklilik kazandırmıştır. Fakat çeşitli iktidarların, grupların ve bireylerin kötüye kullandığı hak ve özgürlükler ile düzenleyici kurumlar, sürekli bir ilerleme ve gerileme içine sıkışmıştır. Türk siyasal sistemindeki bu istikrarsızlığının başlıca sebebi, şüphesiz, anlaşmazlıkların giderilmesinde geleneksel yöntemlerin kullanımına son verilmesinde ve sosyopolitik değişime uyum sürecinde yatmaktadır. Bununla birlikte, Türk siyasal sisteminin içinde bulunduğu sürekli bunalımın anlaşılabilmesi için, bu sistemin evrimini geniş bir kavramsal çerçeve içinde analiz etmek gerekir.

Bunu yaparken sosyal gruplar, yönetici seçkinler ve yapısal değişim sürecinin parçası olmuş belli başlı uluslararası olaylar arasındaki etkileşimi de göz önünde bulundurmak lazımdır. Bu çalışmanın da ortaya koyduğu gibi, tarihsel perspektiften bakıldığında, Türk anayasalarının toplumun temel kültürünü, felsefesini ve özelemlerini ifade etmediği görülmektedir. Anayasalar, toplumu yeniden biçimlendirmek ve iktidarın gücünün denetlenmesini meşrulaştırmak için bir araç olarak ortaya çıkmıştır. Hem anayasalar hem de ideolojiler, belli sosyal grupların yeni bir rejim kurmak ve tasarladıkları politikaları gerçekleştirmek için kullandıkları araçlar olarak algılanmalıdır.

AVRUPA MODERNİTESİ İLE OSMANLI SİYASET GELENEĞİNİ UZLAŞTIRMA ARAYIŞLARI: 1876 ANAYASASI

1876 Anayasası, Türkiye'nin modern politik sisteminin resmî başlangıcı olarak kabul edilmektedir.¹ Kısmen Belçika Anayasası model alınarak hazırlanan bu anayasanın 1876 yılının Aralık ayında ilan edilmesinin, Avrupalı büyük devletlerin düzenlediği İstanbul Konferansı'nı baltalama amacı taşıdığı açıktır. İstanbul Konferansı, görünüşte "islahatların" tasarlanması için toplanmıştı fakat asıl amacı Avrupa'nın Osmanlı ekonomisi ve hükümeti üzerindeki baskısını artırmaktı. Bununla birlikte, 1876 Anayasası'nın ilan edilmesi için seçilen zaman ile kanunun özü arasında bir bağlantı yoktu. Anayasa metni, Osmanlı toplumundaki köklü değişikliklere cevaben, Mithat Paşa ve birkaç destekçisi tarafından hazırlanmıştı. Bu anayasa, ilk olarak, padişahın otoritesini kısıtlayarak yeni Osmanlı bürokrasisine koruma sağlıyordu. Bunun yanı sıra, yeni orta sınıfların, devlet yönetimini işlevsel bir bürokrasiye dönüştürme isteğini de ifade ediyordu. İkinci olarak, 1800 yılından itibaren gerçekleşen temel

1 1876 Anayasası'nı inceleyen Batı dillerinde hazırlanmış tek büyük çalışma için, bkz. Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore, 1963.

yapısal değişimler, bu anayasada düzenlenmeye çalışılmıştı. Çeşitli nedenlerle, geleneksel Osmanlı yapısında sarsıcı değişimler meydana geldi: Ticaret, kademeli olarak serbestleştirilmiş, küçük ve orta büyüklükteki çiftçiler (hatta belli başlı bölgelerdeki büyük toprak sahipleri) arasında özel arazi mülkiyeti yaygınlaşmıştı. Ayrıca, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında üç milyon muhacir gelmiş ve yaklaşık iki milyon göçebe aşiret üyesi yerleşik hayata geçmişti.

1860'a gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni ekonomisi ve bu ekonomiyi teşvik eden gruplar, Avrupa'nın ekonomik-sosyal sisteminin hem gerisinde hem de ona bağımlı durumdaydılar. Buna rağmen, İmparatorluk, kapitalist sistemi benimseme yoluna çoktan girmişti. 1876 Anayasası, bu bağımlılığı yansıtıyordu. Fakat Anayasa, bir yandan Avrupadan model alınan yeni düzenleme ve kurumları getirirken, diğer yandan Osmanlı geleneklerine bağlı kalarak eski siyasal kültürü ve kurumları korumaya da çalışıyordu. Geleneksel Osmanlı sisteminde yazılı bir anayasa yoktu. Fakat bir dizi kanunla, en üstün iktidarın sahibi olan padişah etrafında örgütlenen, oldukça geniş ve esnek bir "meşrutî" mekanizma kurulmuştu. 1876 Anayasası, padişahın sistemdeki bu merkezî konumuna sadık kalmakla birlikte, karar mekanizmasında katılım ve uzlaşmaya da yer açıyordu. Meşrevet (danışma) ve şura (meclis) gibi geleneksel kavramlar, içinde yalnızca dinsel liderler ile padişahın vekillerinin değil, dolaylı seçimle gelen halk temsilcilerinin de bulunduğu Heyet-i Mebusan'da toplanmıştı. 1876 ve 1878'de yapılan iki seçimle, cemaat liderleri, yerel eşraf, toprak sahipleri, tüccarlar ve ulemeden meydana gelen bir parlamento kuruldu. Ancak bu mebuslar, bürokraside hâkim olan ehliyetsizlik, yozlaşma ve kibir hakkında öyle sert eleştiriler dile getirdiler ki, bu saygısızlıkları karşısında son derece öfkelenen padişah, Meclis'in çalışmasını durdurdu ve Anayasa'yı feshetti.² Anayasa'nın

2 Bu tartışmaların ayrıntılı kayıtları Jön Türk hükümeti döneminde çıkan bir yangında yok olmuştur. Bu yangından kurtarılan bazı tartışmaların tutanakları ise yayınlanmıştır. Bkz. Hakkı Tarık Us, *Meclisi Mebusan 1293-1877 Zabıt Ceridesi*, 2 cilt., İstanbul, 1940, 1954. Bu tartışmalar üzerine bir inceleme için, bkz. Kemal H. Karpat, "The Ottoman Parliament of 1877

yazarı Mithat Paşa ise önce sürgün edildi, ardından hapsedildi ve en sonunda da öldürüldü (1884).

Bu ilk meşrutiyet denemesinin başarısızlıkla sonuçlanmasının temel nedeni, o dönemde padişahın yönetimi altında bulunan iktidardaki siyasal seçkinlerin, ellerindeki gücü halkın temsilcileriyle paylaşmak istememeleriydi. Bir sonraki yüzyılda aynı durum birçok kez tekrarlandığında, sahnede her seferinde farklı aktörler ve farklı sebepler vardı: İster monarşi yanlısı ister cumhuriyetçi olsun, iktidarı elinde tutan grup, kendi hükümetini yanılmaz sandı; her türlü muhalefetin ve eleştirinin -ihanet derecesine varmasa bile- kötü niyet taşıdığına inandı. 1876 yılında Mithat Paşa ve yandaşları, ne kendilerine arka çıkan bir siyasal partiye ne de halk desteğini almalarını sağlayabilecek bir ideolojiye sahiptiler. Osmanlı Devleti'nde iktidar için rekabet eden çeşitli gruplar mevcut olsa da bunların hiçbirinin toplumsal altyapı ile uyuşan bir ideolojisi veya geniş bir sosyal tabanı yoktu. Dolayısıyla Sultan II. Abdülhamit (1876-1909) ülkeyi anayasa olmadan yönetmeye devam etti. Yine de II. Abdülhamit bürokrasiyi yeniden düzenledi, eğitimi yaygınlaştırdı, tarımsal sistemi yeniledi, ulaşım sistemini modernleştirdi ve ekonomiyi bütünüyle canlandırdı. Onun saltanatında, tarımsal üretim üç kat arttı ve sanayileşme alanında ilk adımlar atıldı.³ Abdülhamit'in icraatları sayesinde, modern bir politik sistemin kurulması için gereken sosyoekonomik altyapı önemli ölçüde güçlendi ve eğitim sisteminin altyapısı inşa edildi. Gerçekten de, bu ıslahatlar yapılmıyaydı Jön Türkler ve Cumhuriyet dönemlerindeki politik gelişmelerin yaşanması düşünülemezdi.

Jön Türkler dönemi (1908-18), Kurtuluş Savaşı'nda ve Cumhuriyet döneminde hem seçkinleri hem de yığınları harekete geçiren politik örgütlenmenin ve ideolojinin kaynağını teşkil etmesi bakımından

and Its Social Significance", *Proceedings of the International Association of South-East European Studies*, Sofya, 1963, s. 247-55.

3 Bkz. Charles Issawi, *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Chicago, 1966, s. 65; Roger Owen, *The Middle East in the World Economy*, Londra, 1981, s. 189 ve sonrası.

esasi önem taşımaktadır. 1908 yılındaki Jön Türk “Devrimi”, ancak “devrimciler” iktidarı ele geçirdikten sonra bir devrim olabilmiştir.⁴ Bu hareket, subayların ve birtakım eğitilmiş gençlerin düzenlediği birkaç itaatsizlik ve terör eyleminden meydana geliyordu. Padişahı 1876 Anayasası’nı tekrar yürürlüğe sokmaya zorlamak isteyen “devrimciler” 1906 yılında Selanik’te gizlice kurulmuş olan bağımsız bir teşkilata üyeydiler. Fakat bu teşkilat, sonunda Fransa’da kurulmuş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne (İTC) bağlanmış ve bu adı almıştı. Padişah, 23 Temmuz 1908’de, 1876 Anayasası’nı yeniden yürürlüğe sokmayı kabul etti. İTC ise İkinci Meşrutiyet uygulamalarını denetlemek için üyelerinin bir kısmını İstanbul’a gönderdi.

Jön Türk liderleri, Saray’ın dışında yer alan kişilerdi. Yeni orta sınıfın genç üyeleri olan bu liderler, modern okullarda eğitim görmüşlerdi. Elbette, çoğunluğu oluşturan Müslümanlar arasında baskın olan ailevi ve toplumsal değerlerin bir kısmını paylaşıyorlardı. Bununla birlikte, yaşlı neslin halife, sultan ve bürokrasi için beslediği saygı duygusundan bir ölçüde arınmışlardı. İTC’nin gücü, 1908, 1911, 1912 ve sonraki yıllardaki seçimleri kazanmak suretiyle kontrolünü elinde tuttuğu Heyet-i Mebusan’dan geliyordu.⁵ İTC, bu dönemde çoğu zaman Kabinde’de yer almış olmasına rağmen, 1913 yılına dek yürütmenin denetimini tümüyle eline geçiremedi. Bu anormal durumun sebeplerinden biri, padişahın yürütme organının bir parçası olması ve dolayısıyla bir kereden yerinden edilmesinin kolay olmamasıydı. Fakat asıl sebep, İTC’nin, çok etnikli ve çok dinli bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti’nde uygulanabilecek nitelikte bir ideoloji geliştirerek tam bir siyasi parti hâline gelmeyi henüz başaramamış olmasıydı. Buna rağmen, İTC, küçük ve gizli bir gruptan adım adım normal bir siyasi partiye dönüştü. 1908-18 döneminin büyük kısmında bir

4 Gizli teşkilatın arka planı hakkında detaylı bilgi için, bkz. Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, 1959.

5 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler, 1859-1952*, İstanbul, 1952, s. 188.

yandan iktidarı elinde tutan İTC, öte yandan da kendine ait bir ideoloji geliştirmeyi sürdürdü.

Cumhuriyet rejiminin doğru bir tarihsel bakış açısıyla değerlendirebilmesi için, İTC'nin yaşadığı bu siyasal dönüşüm sürecinin temel özelliklerini ayrıntılı bir şekilde incelemek şarttır. Bu nedenle, anayasal süreci, İTC'nin bir siyasi parti olarak evrimleşmesini ve 1908-18 döneminin ideolojik hareketlerini kısaca tartışacağım. 1876 Anayasası, İTC iktidarı süresince yürürlükte kaldıysa da, metni oluşturan 119 madde üzerinde birkaç kez değişiklik yapıldı. Parlamento içinde, Meclis-i Ayan'ın sahip olduğu ayrıcalıklı yetkiler, Meclis-i Mebusan'a devredilmişti. Parlamento, denetimi geniş bir alanda ele geçirerek, ana iktidar odakları olan Saray'ın (padişahın) ve Babiâli'nin (sadrzamanın) yerini almıştı.⁶ Yürütme (Kabine) de, hâlâ güçlü olmasına rağmen, yasamanın denetimi altına girmişti. 1909 yılında II. Abdülhamit'in karşı-devrim planladığı mazeretiyle tahttan indirilmesinin ardından,⁷ monarşinin güç ve itibarı öylesine azaldı ki çok az insan yeni padişahın kim olacağı konusunda ilgilenebiliyordu. Altı yüzyıllık Osmanlı Hanedanı, Hilafetin emanetçisi olması açısından önemini korumaya devam ettiği hâlde, yalnızca birkaç yıl içinde gücünü ve görkemini ciddi ölçüde yitirdi. Aynı dönemde, İTC öncelikle ülkenin çeşitli yerlerinde siyasi dernekler açarak toplumsal tabanını genişletti. 1913 yılına gelindiğinde, İTC yönetiminin gizlilikten vazgeçerek kurallara uygun bir siyasi parti

6 Feroz Ahmad, *The Young Turks, The Committee of Union and Progress in Turkish Politics*, Oxford, 1969, s. 57-64. Ayrıca bkz. E.E. Ramsaur, *The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton, 1957.

7 Bugün, 1909 yılındaki sözde gerici karşı-devrimin II. Abdülhamit tarafından gerçekleştirilmediği artık bilinmektedir. Aslında toplumsal bir hareket olan 1909 karşı-devrimi, Cumhuriyet döneminde dinsel yobazlık olarak anılarak sömürülmüştür. Bunun nedeni, devrimi başlatan gösterilerin örgütlenmesinde İttihadı Muhammed Fırkası'nın ve bu firkanın lideri Derviş Vahdeti'nin önemli bir rol oynamış olmasıdır. Oysaki bu hareketin ardındaki asıl güç, başkentte üslenmiş olan askerlerdi. Bu konuda çok sayıda eser vardır fakat bunların büyük kısmı konuyu tek yanlı ve taraflı bir şekilde ele almaktadır. Bkz. İsmail H. Danişmend, *31 Mart Vakası*, İstanbul, 1961.

olduğunu açıklamasıyla beraber, bu siyasi dernekler, İttihat ve Terakki Partisi (İTP) şubelerine dönüştü. Araüksız düzenlenen yıllık kongrelerde bir parti programı ve ideolojisi geliştirilmişti. Böylece gizli dernekten siyasi parti konumuna yükseliş adım adım sağlanmış oldu. Toplamda dokuz kongre toplandı; 1918 yılındaki son kongrede ise Parti'nin dağıtılmasına karar verildi.

İTP, görüşleri sosyalizmden şeriatçılığa çeşitlilik gösteren diğere bir düzine siyasi partinin sert muhalefetiyle karşı karşıya kaldı. Bunlar arasından, ana muhalefet partilerinin bir koalisyonu olan Hürriyet ve İtilaf Partisi ile Ahrar Partisi'nin özellikle önem taşıyordu.⁸ Muhalefet partileri esas olarak başkentte ve birkaç büyük şehirde yoğunlaşmıştı ve dolayısıyla sınırlı bir halk desteği toplayabiliyorlardı. İktidara gelmek üzere ileri sürdükleri temel gerekçe, iktidardaki grubun diktatörce yönetimiydi. İktidar partisi ile muhalefet arasındaki ilişkiler, gergin ve çoğunlukla şiddetliydi. Aslında bu gerginlik, İmparatorluğa hâkim olan etnik, dinsel ve sosyal çatışmaların yansımasıydı. Muhalefet, 1908 sonrasında kurulan parlamenter demokrasi çerçevesinde temsil edilmek ve resmen tanınmak isteyen ulusal ve toplumsal gruplardan meydana geliyordu. Bu gruplar, geçmişte geleneksel, dinsel "millet sistemi" içinde yer alıyorlardı. "Millet sistemi" yeni ve laik bir politik sistem geliştirilmeden evvel kaldırılmıştı. Gelgelelim, yüzeydeki çalkantılı politik durumun altında, bazı seçkinler arasında kurulmaya başlayan geleceğe yönelik bir nevi uzlaşma giderek belirginleşmeye başlamıştı. Bu seçkinler, bir veya daha fazla etnik-dinsel grupla özdeşleşmeye çalışıyorlardı. Dışarıdan bakıldığında, iktidar partisi, Osmanlıcılığı resmî ideolojisi olarak benimsemişe benziyordu. Osmanlıcılık, ırkı, dini veya etnik kökeni gözetilmeksizin tüm Osmanlılara eşit vatandaşlık hakkı tanınması fikri üzerine kurulmuştu. Oysaki iktidar partisi aslında daha özgün bir ideolojiyi biçimlendirmekle meşguldü. Bu ideoloji, milliyetçilikti. Milliyetçilik, politik açıdan antiemperyalizmin, ekonomik alanda ise

8 Tunaya, s. 189.

devletçiliğin benimsenmesi ve bu ikisine Türkçülüğün eklenmesiyle meydana geliyordu.

Türkçülük unsuru, üç kanal yoluyla bu yeni milliyetçiliğin parçası oldu. Bunların ilki olan yazınsal-dilsel Türkçülük, yerli konuşma diline yakın, basitleştirilmiş bir Türkçenin kullanımını savunuyordu.⁹ Nihayet (kısa bir süre için) milliyetçiliğin başlıca öğelerinden biri olan halkçılığın dile getirildiği bir alana dönüştü. İkinci olarak, Yusuf Akçura'nın da fark ettiği gibi, Osmanlılık ve İslamcılık politik ideolojileri çökmekteydi. Devletçi milliyetçiliğin veya Akçura'nın deyişle "pratik" milliyetçiliğin hedefi de, Türkçülüğün diğer ideolojilere karşı zafer kazanması ve Osmanlı Devleti'nin bir Türk yurduna dönüştürülmesiydi.¹⁰ Ziya Gökalp'in öncülüğündeki üçüncü ideoloji ise, evrimci ve özümlemeci bir Türkçülüğü savunuyordu. Buna göre tarih, dil ve Osmanlı geçmişi yadsınmak yerine içselleştirilecek ve modern koşullara uyarlanacaktı. Modern Türklerin ulusal kültürünün temelleri böyle atılacaktı.¹¹ Aslında, birbirinden farklı bu üç Türk milliyetçiliğinin de kökleri on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkan antiemperyalist radikal İslamcı hareketlere uzanıyordu. Sultan II. Abdülhamit, filizlenmeye başlayan bu halkçı, radikal ve antiemperyalist nitelikteki fikirleri kullanarak Müslüman tebaa içinde toplumsal bütünleşmeyi gerçekleştirmek istemişti. Bu şekilde Müslüman, Osmanlı ve Türk kimlikleri özdeşleşecekti. Türklerin tarihine ve kişiliğine derinden işlemiş olan Müslüman-Osmanlı kimliği, Türk milliyetçiliğinin psikolojik yapısını oluşturuyordu. Jön Türkler, bu kültürel ve tarihsel milliyetçiliği bir ulus-devletin

9 Ercüment Kuran, "The Impact of Nationalism on the Turkish Elite in the Nineteenth Century", W.R. Polk ve R.L. Chambers (der.), *Beginnings of Modernization in the Middle East*, Chicago, 1968, s. 109-119.

10 François Georgeon, *Aux Origines du Nationalisme Turc, Yusuf Akçura, 1876-1935*, Institut d'Etudes Anatoliennes, Paris, 1980.

11 Gökalp hakkındaki çeşitli eserlerden biri için, bkz. Niyazi Berkes, *Turkish Nationalism and Western Civilization, Selected Essays on Ziya Gökalp*, Londra, 1959. Türk milliyetçiliğinin doğuşu hakkında bkz. David Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism*, Londra, 1977.

gereklerine uyarlamak zorunda kaldılar. Üç ayrı Türk milliyetçiliği akımını tek bir ideoloji altında birleştirme çabası, Jön Türkler ile başladı ve Cumhuriyet döneminde meyvelerini verdi.

Yükselen Türk milliyetçiliği, Jön Türkler döneminde İslam'ın manevi ve hukuksal temellerine herhangi bir saldırıda bulunmadı. O dönemde, Türk milliyetçiliğindeki laiklik anlayışı, devleti güçlendirmek adına din kurumunu çeşitli yönetsel ve yargısal işlevlerinden oksun bırakmak şeklinde vücut buldu.¹² Jön Türk milliyetçiliğinin bir de antiemperyalist ekonomik boyutu vardı: Kapitülasyonları (Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşı'na girmesinin ardından Avrupalı güçlere kendi toprakları dışında haklar tanıyan ayrıcalıkları) kaldırmayı ve bir ulusal ekonomi kurmayı amaçlıyorlardı. Jön Türkler, Rusya'yı zayıflatmaya yönelik bir dış politika aracı olarak pan-Türkist (pan-Turancı) görüşleri benimsemişlerdi. Milliyetçiliğin bir yan ürünü olarak değerlendirilen bu görüşlerin, asıl Türk milliyetçiliği ile pek ortak yanı yoktu. (Pan-Türkizm, Rusya'daki Müslümanlar arasında, Çarlık rejiminin baskılarına ve Ruslaştırma çabalarına karşı bağımsız bir savunma ideolojisi olarak gelişmişti).

Türkiye'nin politik sistemini tarihsel ve ideolojik açılardan ele alan bu incelemede tartışacağım son başlık, siyasal seçkinlerin toplumsal kökenidir. Jön Türk Devrimi'nin, kendinden önceki birçoklarının aksine, başkentte değil taşrada başlamış olması önemlidir. Birtakım başlıca Jön Türk liderlerinin ailevi ve coğrafi kökenlerine yakından bakıldığında, kendilerinin veya ailelerinin göçmen olduğu veya evlerini ve makamlarını terk etmek zorunda kalmış eski Osmanlı taşra seçkinleri arasından çıktıkları anlaşılmaktadır. Bu kişiler, İmparatorluğun siyasal yaşamının ve geleneklerinin dışında kalan sıra dışı bir grubu temsil ediyorlardı. (Eski düzenin en önemli savunucularından biri olan Kamil Paşa'nın, İttihatçıların İstanbul'da kalmak yerine geldikleri yer olan Selanik'e geri dönmelerini söylediği anlatılmaktadır).¹³

12 S.J. Shaw ve E. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cilt II (Cambridge, 1977).

13 Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara, 1949.

Yönetici grup olan İTP, iktidarda kalmak için ilk olarak ordunun desteğini kazanmaya ve onu denetim altına almaya çalıştı. Savaş nedeniyle başka meşguliyetleri olan ordu ile belli ölçüde uzlaşma sağladıktan sonra İttihatçılar, çeşitli grupların örgütsel desteğini alma çabasına girdiler. Bu gruplar arasında şunlar sayılabilir: Alt ve orta tabakadan aydınlar, küçük bürokratlar, bazı subaylar ve (küçük tüccarlar ve küçük toprak sahipleri gibi) büyük özlemleri olan taşradaki çeşitli ekonomik gruplar. Böylece İTP, kendisini, 1856-1908 döneminde meydana gelen dönüşümün meyvesi olan alt-orta sınıf ile çeşitli gruplar arasında meydana gelen yukarı doğru hareketliliğin en önemli kanalı olarak konumlandırdı.

Sahip olduğu örgütsel ve ideolojik altyapı ve toplumsal taban, İTP'yi, saltanat ve çevresi tarafından temsil edilen eski düzenden derin bir sosyal, psikolojik ve kültürel uçurumla ayırıyordu. Enver Paşa'nın padişahın ailesinden bir kişiyle evlenmesine rağmen, yeni yönetici kadrolar ile saltanat arasında neredeyse hiçbir ortak nokta yoktu. Dolayısıyla, İTP kadrolarının eski sistemden kurtulmaları görece kolay oldu. Geçmişte iktidara gelenler, bunu yönetimdeki güç dengesiyle oynayarak başarmışlardı. İTP ise, bunu yerine, kendi "devrimci" çabalarıyla iktidarı ele geçirdi. Gerçekten de, İmparatorluk kurumu dışından gelen bir toplumsal grubun, saltanatın özüne meydan okuyan bir tez ve ideoloji kullanarak denetimi ele geçirmesine Osmanlı tarihinde ilk defa rastlanıyordu. (Jön Türkler saltanatı sonlandırmadılar. Fakat bunu, saltanatı benimsedikleri için değil, pratik nedenlerle yaptılar).

Gelgelelim, yeni düzen, ileride gerçekleşecek olan kendi güçten düşüşünün ve çöküşünün tohumlarını da içinde taşıyordu. Yeni lider kadrolar, (1908 yılının Temmuz ayında Fırzovik'te yapılan halk gösterileri hariç) iktidara gelmek için kitlelerin desteğini almak yerine ordu ve devlet bürokrasisi içindeki güç dengeleriyle oynamışlardı. Dolayısıyla yaptıkları devrim, ekonomi burjuvazisinin değil, bürokrasi ve aydınlar hiyerarşisinin alt basamaklarında yer alanların zaferi idi. Bu, devletin kurduğu sözde modern okul sistemi aracılığıyla

yaratılmış bir gruptu.¹⁴ Yeni düzeni yaratan değişiklikler, bireysel statü, güç ve saygınlık kazanmanın yollarını da tamamen değiştirdi. Abdülhamit'in saltanatı dâhil olmak üzere geçmişte, bir kişinin din veya sanat alanında başarılı olduğu takdirde bireysel saygınlık ve toplumsal statü kazanması mümkündü. Oysa artık toplumsal hiyerarşinin basamaklarını tırmanmanın tek yolu, parti ve hükümet ile işbirliği yapmaktı. Yüksek statüye giden tüm yollar, artık siyasal sistemin tekeline girmişti. Ekonomik olanakların çoğalması sayesinde zenginleşme şansı da artmıştı. Bununla birlikte, kamu görevinde çalışacak nitelikli personel yetiştiren modern eğitim sistemi, yukarı yönde hareketliliğin başlıca kanalına dönüşmüştü. Kısacası, Jön Türk Devrimi'nin yarattığı yeni seçkinci düzenin temelinde, bir avuç eğitilmiş insan (münevver) ile eğitimsiz halk yığınlarından (avam) oluşan bir toplum yatıyordu.

1918 sonbaharında İmparatorluğun savaşı kaybettiği kesinleşince, İTP iktidardan çekilerek kendini feshetme kararı aldı. 1918-22 döneminde yaklaşık otuz partinin kurulmasıyla, siyasi parti sayısında büyük bir artış yaşandı. Damat Ferit Paşa'nın başkanlığında başarısız hükümetler kuran Hürriyet ve İtilaf Partisi, Türkiye topraklarının parçalanmasında İtilaf güçleriyle işbirliği yaptı. Bu durum, muhalfet partilerinin itibarını iyice zedeledi ve dolaylı olarak, İTP'nin savunduğu ilerleme, milliyetçilik ve bağımsızlık fikirlerini yeniden güçlendirdi.¹⁵ İTP'nin ardında bıraktığı miras yalnızca düşünce-

14 İttihat ve Terakki'nin en önemli sözcülerinden ve savunucularından biri de, Parti'nin gazetesi *Tanin*'in editörü olan tanınmış yazar ve gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın (1875-1957) idi. Yalçın, 1914-18 döneminde Başkan Yardımcılığı ve Meclis-i Mebusan başkanlığı yaptı. Yalçın'ın hatıraları için bkz. "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı 71 ve sonrası, Şubat 1935. Daha tarafsız bir görüş için bkz. Y.H. Bayur, "İkinci Meşrutiyet Devri Üzerine Bazı Düşünceler", *Bellekten*, XXIII/90 (1959), s. 267-285. Genel ve yüzeysel olmakla beraber oldukça kapsamlı bir anlatım için, bkz. Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet*, İstanbul, 1948 ve Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, İstanbul, 1934.

15 Türk Kurtuluş Savaşı'nda hâkim olan ruhun ve bu savaşa katılan toplumsal grupların ideolojilerinin anlaşılmasında, yerel Müdafaa-i Hukuk

lerden oluşmuyordu. Bu mirasın içinde ülkenin insani, ekonomik, düşünsel ve kültürel kaynaklarının önemli bir bölümünü denetleyen, iyi eğitilmiş ve geniş kadrolara dayanan bir siyasi örgüt de yer alıyordu. Mustafa Kemal önderliğindeki Ulusal Kurtuluş mücadelesi ve Cumhuriyet, Jön Türkler döneminde hazırlanan bu sosyopolitik temeller üzerine kuruldu.

Kurtuluş Savaşı ve Modern Politik Sistemin Kuruluşu

Çağdaş biçimini almaya 1918-22 döneminde başlayan Türk siyasal sistemi, özünde, her biri kendine özgü özellikler taşıyan üç farklı tarihsel dönemin ürünüdür: Bunların ilki, on beşinci yüzyıla uzanan Osmanlı geçmişi ve siyasal kültürü; ikincisi, Jön Türkler döneminde doruk noktasına varan sosyoekonomik değişikliklerle örülü dönem -ki aslında bu, geleneksel siyasetin sona erdiğini ve politik sistemin toplumsal tabanının genişlediğini gösteren bir geçiş dönemi;

Cemiyetleri'nin kongreleri çok önemli bir yere sahiptir. Bu yerel teşkilatların ortaya çıkışı hakkında çeşitli kentlerde yayınlanmış olan bazı kitap ve risaleler mevcuttur. Fakat benim bildiğim kadarıyla şimdiye dek bu teşkilatların sosyal yapılarını ve ideolojik içeriklerini bir arada inceleyen tek bir araştırma dahi yayınlanmamıştır. Bkz. Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, İstanbul, 1973. Ayrıca bkz. Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, İstanbul, 1974. Çeşitli yerel Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin tarihsel gelişimleri için bkz. Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, Ankara, 1946; A.A. Tütenk, *Milli Mücadelede Denizli*, İzmir, 1944; Kenan Özer, *Kurtuluş Savaşında Gönen*, Balıkesir, 1964; Sami Önal, *Milli Mücadelede Oltu*, Ankara, 1968; Kasım Ener, *Çukurovanın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*, İstanbul, 1963; Hacım Muhittin Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, Türk Tarih Derneği Yayınları, Ankara, 1967. Bu kaynak, direniş hareketinin iki taşra kentinde nasıl başladığını anlatan bir dizi belge içermesi açısından önemlidir. Son on yıl içinde, ulusal kurtuluş mücadelesinde çeşitli radikal eğilimler bulmak için büyük çaba gösterilmiştir. Örneğin bkz. Doğu Ergil, *Social History of the Turkish National Struggle, 1919-22*, Lahore, Pakistan, t.y. Aslında, 1919-22 döneminde yaşanan olaylara gerçekte var olmayan öğelerin eklenmesi, Türkiye'yi 1970-80 döneminde sarmış olan aşırı ideolojik ruh hâlini yansıtmaktadır. Ayrıca bkz. Kurt Steinhaus, *Soziologie der Turkishen Revolution*, Frankfurt, 1969.

üçüncüsü ise, Kurtuluş Savaşı ile başlayan Cumhuriyet dönemidir. Modern siyasal sistemin bir takım önemli özellikler kazandığı bu üçüncü dönem, başlangıcı ve hedefleri açısından ilk ikisinden belirgin farklarla ayrılmaktadır.

On dokuzuncu yüzyıl boyunca ve yirminci yüzyılın başlarında reformları ve diğer değişiklikleri başlatan bir avuç insan, ya doğrudan hükümetle ya da (kamu görevlisi hiyerarşisinin ikinci veya üçüncü basamağında yer alan) bürokrasi ve ordu mensuplarıyla ilişkisi olan kişilerdi. Cumhuriyet dönemi ise, yabancı işgaline karşı direniş ve savunma için aşığıdan yükselen ve daha sonra Kurtuluş Savaşı'na dönüşen bir halk hareketiyle başladı.

Kurtuluş Savaşı'nın örgütsel temeli, taşra kentlerindeki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, Redd-i İlhak Cemiyeti ve İstanbul'daki Karakol Cemiyeti gibi çeşitli gruplara dayanmaktadır. Ulusal mücadeleyi başlatan olay, 15 Mayıs 1919 tarihinde Yunanların İzmir'e yaptıkları çıkarma oldu. İtilaf Devletleri tarafından desteklenen Yunanlar, kısa süre içinde Anadolu'nun önemli bir kısmını işgal ettiler. Amaçları bu bölgeleri ilhak etmektir. Anadolu ve Trakya'nın dört bir yanında mantar gibi çoğalan direniş örgütlerinin başlıca amacı ise, Yunan işgaline karşı koymaktır. Bu örgütlerin liderleri, Anadolu ve Trakya'nın üst ve orta sınıf ailelerinden gelen kişilerdi. Aralarında toprak sahipleri, yerli tüccar ve zanaatkârlar, ulema, öğretmenler, terhis edilmiş subaylar ve bürokrasinin alt basamaklarındaki memurlar vardı. Kurtuluş Savaşı hakkındaki çok sayıda belgeye göre, direniş liderlerinin çoğu İTP üyesiydi. Çerkez Ethem adlı önde gelen bir gerilla liderinin daha sonra Yunanlara katılarak saf değiştirmiş olması bir yana,¹⁶ Balkanlar'dan ve Kafkasya'dan gelen göçmenler ile bunların

16 Ethem, Bandırmalı bir toprak sahibinin oğluydu ve diğer iki erkek kardeşi gibi, padişahın milliyetçilere karşı kışkırttığı isyanların bastırılmasına yardımcı olmuştu. Sonradan, hem kişisel nedenlerden dolayı ve hem de Mustafa Kemal'i destekleyen grup içindeki baskıcı eğilimler nedeniyle Mustafa Kemal ile anlaşmazlığa düştü. Ethem'in hatıratı, kendi görüşlerine ve Kurtuluş Savaşı'nın başlangıç safhalarına dair değerli bilgiler içermektedir: *Çerkes Ethem'in Hatıraları*, İstanbul, 1962.

çocukları ve torunları, direniş hareketine büyük destek verdiler. Bu mücadeleye önemli ölçüde destek sağlayanlar arasında, bazı zengin toprak sahipleri ile padişahın görüşlerini temsil eden yüksek rütbeli memurlar da vardı. Dolayısıyla, birçoğu en başından beri padişah ile anlaşmazlık içinde olan bu taşra grupları, Kurtuluş Savaşı'nın ilk önemli katılımcıları oldular. Balıkesir ve Akşehir'deki başlıca direniş teşkilatlarını örgütleyen Hacim Muhittin'in güncesine göre, Kurtuluş Hareketi yalnızca halk yığınlarının desteğini kazanmakla kalmamış, aynı zamanda orta sınıftan gelen yöneticileri padişaha karşı gelmeye de itmişti.¹⁷

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'ni bir ulusal hareket biçiminde örgütleyen ve hedeflerini çizerek yönlendiren grupta, subaylar ve bazı milliyetçi aydınlar vardı.¹⁸ Çanakkale kahramanı Mustafa Kemal, Yunan birliklerinin İngiliz, Fransız ve İtalyan savaş gemilerinin koruması altında İzmir'e çıkarma yapmalarının hemen ardından İstanbul'u terk etti. (Mustafa Kemal 1934 yılından sonra Meclis'in kendisine verdiği Atatürk soyadıyla anılmaya başlamıştır).

Mustafa Kemal, yukarıda bahsedilen grubun sözcülüğünü üstlendi. İşgale karşı olan çeşitli subaylarla irtibat kurmaya ve dağınık durumdaki direniş örgütlerini tek bir yapı içinde toplamaya çalıştı. Amasya Protokolü, 21 Haziran 1919 tarihinde Mustafa Kemal, Ali Fuat Cebesoy (Ankara'daki ordunun komutanı), Refet Bele (Samsun'da bulunan bir komutan) ve Rauf Orbay (eski Donanma Bakanı) tarafından imzalandı ve daha sonra Kazım Karabekir (Erzurum'daki görece

17 Bkz. Zuhdil Güven, *Anzavur İsyanı*, İstanbul, 1948; Hacim Muhittin, s. 32-33; ayrıca bkz. n. 15.

18 Savaşın bu evresine dair zengin bir kaynakça mevcuttur. Bkz. Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, 2 cilt, Ankara, 1955-56; Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi*, 5 cilt, Ankara, 1968-71. Bu çalışma, 1919-23 dönemini ayrıntılı bir şekilde işlemektedir ve her cilt, incelenen dönemi bildiren ayrı bir alt başlık teşkil etmektedir. Ulusal Kurtuluş Savaşı üzerine bir diğer temel yapıt, Türk Genelkurmay Başkanlığı'nın Harp Tarihi Dairesi tarafından *Türk İstiklal Harbi* adıyla 6 cilt olarak yayınlanmıştır (Ankara, 1962-68).

iyi durumda bulunan Üçüncü Ordu'nun komutanı) tarafından da kabul edildi. Amasya Protokolü, hareketin amaçlarının dile getirildiği ve halkın direnişe katılmasını sağlamak adına atılması gereken adımların belirlendiği ilk önemli belgeydi. Daha sonra Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin çoğunun katılımıyla düzenlenen Erzurum Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) ve Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919) sonucunda tüm bu örgütler tek bir yapı içinde birleştirildi ve Misak-ı Milli (Ulusal Sözleşme) olarak bilinen metin ortaya çıktı.¹⁹ Bu sözleşmede, yaklaşık olarak bugünkü Türkiye'nin sınırları içinde kalan bölgenin toprak bütünlüğü ve ulusal bağımsızlığı ilan ediliyordu. Direniş hareketinin yalnızca ulusa ait toprakları değil, İstanbul'daki İtilaf Devletleri'nin esiri olarak tasvir edilen Padişah-Halife'yi de korumayı amaçladığı duyuruluyordu. Misak-ı Milli'de gerçekten devrimci bir ilke de ifade ediliyordu: Padişah ve hükümeti, ulusların kendi kaderlerini tayin ettikleri bu devirde milli iradeye boyun eğmeleri ve sanki ulusun üstünde bir konuma sahiplermiş gibi hareket etmemeleri yönünde uyarılıyorlardı. Buna ek olarak, ulusun, bir ulusal meclis toplanmasını istediği ve merkezi hükümetin bu isteği gerçekleştirmemesi hâlinde, kendi kaderinin yönetimini eline alacağı belirtiliyordu. Misak-ı Milli, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'ni ulusu temsil eden ve ulusun çektiği acı ve umutsuzluğa ayna tutan bir Birlik olarak tanımlıyordu. Bir temsilciler komitesi (Heyet-i Temsiliye) kurularak ulusal birliğin her seviyede sağlanacağını da duyuruyordu.²⁰

Türk siyasi tarihi bağlamında incelendiğinde Misak-ı Milli'de yer alan bu maddelerin gerçekten devrimci bir nitelik taşıdığı açıkça anlaşılmaktadır. Bu maddeler ile ülke, İmparatorluk geçmişinden

19 Misak-ı Milli ya da Ulusal Sözleşme metni Bıyıklıoğlu'nun yapıtında bulunabilir. Sivas Kongresi hakkında bkz. Uluğ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, Ankara, 1969. Atatürk'ün hayatını ve başarılarını ele alan çok sayıda yapıtta, önemli bilgiler bulmak mümkündür. Bkz. Lord Kinross, *Atatürk: The Birth of a Nation*, New York, 1965; Ş.S. Aydemir, *Tek Adam*, 3 cilt, İstanbul, 1969; *Atatürk* [UNESCO yayını], Paris, 1963; Johannes Glasnek, *Ataturk und Die Moderne Türkei*, Berlin, 1971. Vamık D. Volkan ve Norman Itzkowitz, *The Immortal Atatürk, A Psycho-biography*, Chicago, 1984.

20 Shaw, Cilt II, s. 348.